

- Родніна Л.О. (у співавторстві). «Словотвір. Синонімія. Стилїстика» (1982);
- Скрипник Л.Г. «Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози» (1958);
- Скрипник Л. Г. «Фразеологія української мови» (1973);
- Скрипник Л.Г. «Фразеологія». – У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (1973);
- Тараненко О.О. «Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії» (1980);
- Тараненко О. О. «Мовна семантика в її динамічних аспектах» (1989, рос. мовою);
- Тараненко О.О. «Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)» (1996);
- Тараненко О.О. (у співавторстві). «Російсько-український словник (сфера ділового спілкування)» (1-е вид. 1996, 2-е вид. 1999);
- Тищенко О.М. «Метафора Євгена Маланюка» (2004);
- Товстенко В.Р. «Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище» (2003);
- Цимбалюк Т.В. «Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кіхот» (1996);
- Цимбалюк Т.В. (у співавторстві). «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник» (2002);
- Юрчук Л.А. «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові» (1959);
- Юрчук Л.А. «Суфіксальний дієслівний словотвір». – У кн.: «Словотвір сучасної української мови» (1979).

Література

1. Архівні матеріали Інституту української мови НАН України.
2. Інститут мовознавства імені О.О.Потебні. – К.: Наук. думка, 1975.

Надія Неровня, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 61.2.81'374

ДО 85-РІЧЧЯ ЛЕКСИЧНОЇ КАРТОТЕКИ

Для створення лексикографічної праці, зокрема словника мови, має бути відповідно підготовлений лексичний матеріал. Словники належать до найважливіших видань мовознавчої літератури. Це й зрозуміло, адже словники різних типів потрібні буквально всім: і тим, хто вчиться, і тим, хто навчає, і тим, хто працює із словом, і тим, хто є звичайним читачем [5, с. 4]. «Неможливо уявити собі культурну людину, – говорив М. Рильський, – яка б не мала потреби у словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась» [6, с. 78].

Спроби пояснювати значення слів сягають у глибоку давнину. Як зазначають наукові джерела, «у східних слов'ян потреба в поясненні незрозумілих слів, зокрема іншомовних, виникла з появою в них писемно-літературної мови» [4, с. 5]. Окремі розділи Збірника Святослава (1073 р.) нагадують уже просто майбутні азбуковники та словники [див. там само].

У відомих лексикографічних працях, що з'явилися в Україні в XVI ст., для тлумачення незрозумілих слів використовували слова української мови. Так, рукописний «Лексис..» невідомого автора був першою спробою створення справжнього словника. У ньому вміщено 897 реєстрових слів, із них витлумачено 776 слів, 250 з яких пояснювались словами української мови. У кінці XVI ст. (1596 р.) був

надрукований словник «Лексис..» Лаврентія Зизанія, в якому простою (українською) мовою витлумачено 1061 слово.

Памва Беринда для створення свого словника назбирав протягом тридцяти років близько 7 тис. слів, значення яких він уважав за потрібне пояснити. Це, очевидно, була перша лексична картотека, зібрана й упорядкована на теренах України. І як результат зібрання та впорядкування лексики в 1627 році з'явився «Лексикон словенороський» П. Беринди (6982 реєстрових слів), з нього, можна вважати, починається українське словникарство та формування лексичної картотеки. Ця лексикографічна праця стала зразком для створення майбутніх словників, оскільки в ній було закладено наукові засади лексикографії.

З певної кількості зібраного лексичного матеріалу створювались і видавались невеликі за обсягом реєстру інші словники, адже достатньої словникової бази, тобто потрібної лексичної картотеки, у авторів не було.

Чотиритомний «Словарь української мови», виданий у 1907–1909 рр. за редакцією відомого українського письменника, філолога та етнографа Б. Грінченка, був найповнішим зібранням лексики живої української мови. Це вже колективна праця, оскільки лексичний матеріал для неї збирала велика група людей протягом десятиліть, а потім він упорядковувався й опрацьовувався редакцією журналу «Киевская старина». Словник, що містить 68 тис. реєстрових слів, був і лишається цінним лексикографічним виданням, належно відзначеним свого часу премією М. Костомарова, встановленою Російською Академією наук.

Незабаром виповнюється 85 років відтоді, коли на державному рівні було порушено питання про створення лексичної картотеки як наукової бази для укладання словників української мови. У «Пояснюючій записці до проекту організації Історично-філологічного відділу Української Академії наук», складеній професорами Д. Багалієм, А. Кримським, Г. Павлуцьким і Є. Тимченком (1919 р.), серед інших питань ішлося про утворення при Історично-філологічному відділі Академії спеціальної Комісії для роботи над словником живої української мови. У 1920 р. цій Комісії, очолюваній А. Кримським, було доручено організацію та комплектування лексичної картотеки, яка б дала необхідні матеріали для створення словника живої української мови, українсько-іншомовних, іншомовно-українських та інших словників, а також мовознавчих праць. Для картотеки лексичний матеріал добирали з української художньої, наукової, критичної літератури, у тім числі з перекладів українською мовою, а також з етнографічних видань, публіцистики, періодики тощо.

30 травня 1921 р. на загальних зборах Академії наук було затверджено об'єднання комісій Київського наукового товариства та Академії і створено Інститут української наукової мови (ІУНМ) при Академії наук. Керівником Інституту став А. Кримський. Робота над поповненням лексичної картотеки активізувалась. І протягом п'яти років (1920–1924 рр.), як зазначають опубліковані джерела, було виготовлено близько 700 тис. карток. Ще 12 тис. карток було записано з уст людей у різних регіонах України, цю роботу виконували члени постійної Комісії для складання словника живої української мови, спеціальні кореспонденти і сам А. Кримський. Під його керівництвом Комісія працювала й над створенням «Російсько-українського словника», що був задуманий як чотиритомник.

У 20-их роках було видано кілька термінологічних словників, оскільки на часі було насамперед упорядкування української термінології. Це були здебільшого невеликі за обсягом словники, в яких поряд із науковими термінами подавались народні назви. Найціннішим із створених 16 словників уважався «Словник ботанічної номенклатури», виданий у 1928 р., в якому подано понад 25 тис.

українських назв рослин та наукову ботанічну термінологію. Мабуть, не без перегляду матеріалів лексичної картотеки були написані й такі підручники та посібники, як: «Порадник української мови», що був надрукований у 1922 р., «Українська мова» (1924 р.) та «Український язык» (1928 р.) О. Синявського, «Українська мова» М. Грунського і Г. Сабалдири (1926 р.), «Українська мова» П. Горецького й І. Шалі (1926 р.), «Українська мова» М. Наконечного (1928 р.) та ін. Визначною науковою працею став посібник «Основи мовознавства» (1929 р.) Л. Булаховського та І. Завадського. У 1924–1933 рр. було видано три томи «Російсько-українського словника».

За рішенням Президії АН України 7 березня 1930 р. був заснований Інститут мовознавства АН України, який об'єднав наукові сили ІУНМ та інших мовознавчих закладів, що були при Академії наук. Лексична картотека, яка належала тепер новоутвореному Інституту, як і раніше, систематично поповнювалась. У 30-х роках було створено кілька термінологічних словників – одномовних і російсько-українських. Кращі з виданих у той час термінологічних словників сприяли формуванню української наукової мови. У 1937 р. вийшов друком однотомний «Російсько-український словник», що містив близько 45 тисяч реєстрових слів.

Попит на російсько-українські словники не зменшувався. Потрібна була значно повніша праця. І тому почали укладання нового «Російсько-українського словника» на 80 тис. реєстрових слів. Ще були створені невеликі українсько-російські словники, розпочались підготовчі роботи, пов'язані з майбутнім укладанням «Словника української мови» тлумачного типу. Але плани, задуми і роботу перервало воєнне лихоліття, під час якого, на жаль, майже всі фонди лексичної картотеки загинули.

Після визволення було акуратно зібрано і впорядковано те, що вціліло, і відновилась активна робота, пов'язана з виготовленням нових карток та поповненням лексичної картотеки.

На базі словникових комісій був створений словниковий відділ Інституту мовознавства, яким з 1946 р. по 1955 р. офіційно керував член-кореспондент АН УРСР І. Кириченко. При відділі працювала й лексична картотека. У 1945 р. в картотечі разом із архівними матеріалами налічувалося близько 350 тис. карток.

Лексикографи розуміли, що для підготовки словників (і особливо тлумачного словника) матеріали лексичної картотеки мають вирішальне значення. Потрібно було створити таку картотеку, яка дала б можливість широко розгорнути лексикографічну роботу. За час із 1945 р. по 1959 р. у лексичній картотечі вже було близько 2 млн. карток. У 1948 р. вийшов «Російсько-український словник» з реєстром 80 тис. слів. У цьому ж році був виданий «Орфографічний словник» І. Кириченка.

У 1953–1963 рр. виходить шеститомний «Українсько-російський словник», у якому 121690 реєстрових слів. У 1964 р. видано однотомний «Українсько-російський словник» за редакцією В. Ільїна. У 50–60-ті рр. науковцями відділу, який називався тепер відділом лексикології та лексикографії, та іншими авторами (за участю також співробітників відділу) створюється кілька термінологічних словників, виходять двомовні словники, передусім перекладні – російсько-українські та українсько-російські. Зокрема, вийшли друком: «Російсько-український технічний словник» (1961 р.), «Російсько-український сільськогосподарський словник» (1963 р.) та інші. Було видано «Словник лінгвістичних термінів» (1957 р.), «Словник власних імен людей» (1961 р.). З'являється низка монографій, виходять: «Лексикографічний бюлетень» (9 випусків протягом 1951–1963 рр.), збірники «Дослідження з лексикології та лексикографії» (1965 р.), «Лексикологія та лексикографія» (1966 р.), колективна монографія «Лексикологія та лексикографія» (1969 р.). У 1956 р. та в 1960 р.

перевідавався «Орфографічний словник» І. Кириченка. У 1964 р. було видано двотомний «Словник мови Шевченка» за редакцією В. Ващенко. А в 1968 р. вийшов друком тритомний «Русско-український словарь» на 120 тис. реєстрових слів, відзначений Державною премією Української РСР. Ішла робота з укладання багатотомного «Словника української мови» тлумачного типу.

Багато уваги приділяється в 60-ті рр. роботі лексичної картотеки. Над поповненням картотеки працювали не тільки співробітники Інституту, а й позаштатні розписувачі. Картки писали якісним чорнилом, пером, уставленим у дерев'яну чи металеву ручку, так званими самописками користуватися не рекомендувалося. З часом почали писати картки й авторучками, але обов'язково фіолетовим чорнилом. Пізніше, коли з'явилися кулькові ручки, стали використовуватися кулькові з синіми чи фіолетовими стрижнями. Згодом почали друкувати картки. У кінці 1965 року в лексичній картотеці Інституту було вже майже 3,5 млн. карток.

Готуючись до видання тлумачного «Словника української мови», лексикографи опрацьовували окремі теоретичні питання, пов'язані з роботою над створенням словника: особливості тлумачення слів різних категорій у словнику; відображення функціонально-стилістичних властивостей слова у словнику тлумачного типу; фразеологія у тлумачному словнику; цитатно-ілюстративний матеріал словника і т. ін.

Лексичне значення, як відомо, проявляється і реалізується тільки в конкретному словесному оточенні, в різноманітних з погляду структури моделях словосполучення, вироблених традицією суспільного вживання і прийнятих сучасною мовною практикою [5, с. 60]. Щоб виділити значення слів, численні відтінки значень деяких слів, розрізнити значення багатозначних слів, словникарю необхідно було мати достатню кількість прикладів-ілюстрацій уживання слова в різних контекстах. Розуміючи, що матеріал лексичної картотеки – база, на основі якої встановлюється лексичне значення слова і виробляється відповідне тлумачення, працівники картотеки переглядали масу різноманітної літератури, шукаючи потрібні слова і контексти. Виписування відмічених у книжці, журналі чи газеті невеликих текстів, що склались з одного або двох речень із підкресленими словами, які в картках мали стати реєстровими, називалося вибіркоким розписуванням. Тексти карток здебільшого вміщувались на одній сторінці, рідко кінець переносився на зворот. Ще було суцільне розписування. У такий спосіб розписувались деякі художні твори. При цьому реєстровим ставало кожне слово твору, і весь текст у вигляді маленьких його частин переходив на картки. Оскільки карток з однаковим текстом мало бути стільки, скільки слів у ньому на картці, виникла потреба у використанні розмножувальних засобів. Так було організовано виготовлення лексичних матеріалів за допомогою ротатора та ротапринта. Є в картотеці й невелика кількість карток, на які наклеєно тексти (переважно поетичні), вирізані з книжок чи журналів.

«Недаремно в нашій мові побутує образний вислів: сучасний словник – це світ, розташований за алфавітом. Але для того, щоб словник справді відповідав такому високому визначенню, – зазначав Л. Паламарчук, – він повинен реєструвати у першу чергу все краще, найбільш необхідне і найперспективніше з безмежного океану слів, створених народом для своєї лексичної скарбниці» [5, с. 4]. Усе це краще мало бути в лексичній картотеці.

Словникар мав проаналізувати лексичний матеріал на кожне слово, щоб сформулювати тлумачення так, як воно сприйметься всіма користувачами-мовцями. Наголошувалося, що тільки найґрунтовніше вивчення лексичних матеріалів, які найповніше відбивають уживання слова, дає можливість лексикографові об'єктивно встановити значення слів і виробити відповідні тлумачення [2, с. 140]. Приклади-ілюстрації словника у свою чергу підтверджують, увиразнюють тлумачення.

Справді, без докладної екземпліфікації, без системної демонстрації типових зразків контекстуального застосування лексичних одиниць, що опрацьовуються у словникових статтях, інколи важко сприйняти навіть описане у тлумаченні лексичне значення слова [5, с. 183].

Протягом 1970–1980 рр. вийшли всі одинадцять томів «Словника української мови» – цієї найбільшої і найважливішої лексикографічної праці, за створення якої група наукових співробітників була удостоєна високої державної відзнаки. Без перебільшення можна сказати, що створення цього словника було науковим подвигом колективу українських лексикографів. Словник уміщує 134 тис. слів, зафіксованих письмовими джерелами.

У «Словнику української мови» на основі величезного зібраного в картотеці лексико-фразеологічного матеріалу, уміло використаного словниками, виразно відображено стан і основні тенденції розвитку словникового складу мови української нації другої половини ХХ століття [5, с. 199]. У 70-их роках побачили світ також дві вагомні монографії: «Фразеологія української мови» (1973 р.) Л. Скрипник та «Українська радянська лексикографія» (1978 р.) Л. Паламарчука.

На час початку роботи над створенням багатотомного «Словника української мови» у картотеці були представлені такі літературні джерела: політична література, художня література, перекладна література, народна творчість та збірки літературного походження, наукова та науково-популярна література, а також літературна критика, мистецтво, посібники й підручники, довідники, газети та журнали. Назва джерела, а також рік опублікування, сторінка, з якої виписано текст, тощо у скороченому вигляді зазначаються внизу на картках. Список цитованих літературних джерел подано в 1-му томі СУМа, додаткові списки – в 4-му, 7-му, 11-му томах. Якщо в 1-му томі використано ілюстрації з творів 198 письменників, то в 11-му – уже з творів 213 письменників. Увесь список літературних джерел 1-го тому налічував 514 назв, у 4-му томі додалось 24, у 7-му – 21, в 11-му – 17 назв. Було використано також ілюстрації з опрацьовуваних у картотеці протягом десятиліття (1970–1980 рр.) інших художніх творів тих авторів, які названі в першому томі. Черпаючи матеріали картотеки, словник увібрав усе цінне з лексичного і фразеологічного багатства української мови. Відобразивши стан і розвиток лексики сучасної української мови, він засвідчив значне поповнення лексичного складу української мови у ХХ ст., особливо у галузі науки, публіцистики, законодавства, ділової мови тощо.

Охоплюючи великий і різноманітний щодо походження, функціонування та стилістичного використання лексико-фразеологічний матеріал, «Словник української мови», – як зазначено в його передмові, – залишається тлумачно-нормативним словником. Цього досягнуто: 1) добором лексики для його реєстру; 2) поданням усталених граматичних форм та наголосів реєстрових слів відповідно до норм сучасного правопису; 3) стилістичною характеристикою слів і визначенням сфери їх уживання; 4) показом тих значень (і відтінків значень), які мають слова в літературній мові; 5) ілюстраціями, що дають живі приклади правильного вживання слів та підтверджують їх стилістичну характеристику [7, с. 5]. Зрозуміло, що саме картотека є необхідною науковою базою в роботі словникаря. Адже тільки маючи сотні, а то й тисячі карток на те саме слово, укладач міг вирізнити значення й відтінки значень слів. Особливо цінними є ті ілюстрації, подані в словнику, які не тільки фіксують уживання певного слова, а доповнюють, розширюють або уточнюють тлумачення, подають додаткову важливу інформацію про слово. На час виходу СУМа в картотеці було близько 6 млн. карток. Усі тлумачні словники української мови (та й деякі інші), що з'явилися пізніше, – це витяги з академічного одинадцятитомника. Без лексичної картотеки створити тлумачний словник неможливо.

Після виходу «Словника української мови» в 11 т. у відділі виконувались дві основні теми – укладання синонімічного та фразеологічного словників. Крім того, що в лексичній картотеці є фразеологічний матеріал, було створено окрему фразеологічну картотеку, в якій налічується понад 100 тис. карток.

Вийшли друком «Фразеологічний словник української мови» (1993 р. та 1999 р.) у двох книгах, двотомний «Словник синонімів української мови» (2000 р.), «Словник фразеологізмів української мови» (2003 р.), підготовлено однотомний тлумачний словник української мови, російсько-український словник, додаткові матеріали до «Словника української мови» в 11-ти томах. За участю науковців відділу з'явилися інші словники.

Лексична картотека завжди була і лишається складовою частиною відділу, в якому створюють словники. З 16 жовтня 1991 року картотека перебуває у складі відділу лексикології і лексикографії (нині відділу лексикології та комп'ютерної лексикографії) Інституту української мови НАН України.

Робота над поповненням лексичної картотеки постійно триває. У кінці 80-их років були впорядковані лексичні фонди, а також було вирішено для зручності користування новостворені картки розмішувати окремо. Так у 1987 р. почалося формування нової картотеки. Нині шестимільйонна велика лексична картотека розміщена в 27 спеціальних шафах, кожна з яких має 84 ящики. У ящику міститься 2,5 – 2,7 тис. карток. Лексичні матеріали «Словника мови Шевченка» (близько 180 тис. карток) передано Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Фонди малої лексичної картотеки на перше липня 2004 року налічують 401500 карток. Вони розміщені в 4-х таких шафах. Це картки з творів І. Багряного, В. Барки, О. Бердника, В. Винниченка, М. Вінграновського, М. Грушевського, В. Забаштанського, В. Канівця, Г. Колісника, О. Кониського, Л. Костенко, А. Крижанівського, І. Крип'якевича, Б. Лепкого, В. Підмогильного, М. Слабошпицького, В. Стуса, М. Хвильового, С. Черкасенка, О. Черногуза, Василя Шевчука, Ю. Щербака, В. Яворівського та ін. Карток із творів цих письменників раніше в картотеці не було. Мала картотека поповнювалась також картками, виписаними з інших або нових творів тих авторів, які представлені у великій лексичній картотеці, з різноманітних науково-популярних видань, підручників, нових газет та журналів суверенної України і т.ін.

Понад 10 тис. карток виписано із Святого Письма – Біблії (у перекладі українською мовою І. Огієнка). І цю роботу буде продовжено. Картотека і далі буде поповнюватися лексичними матеріалами із творів майстрів українського слова та всіляких інших літературних джерел.

Лексична картотека дає благодатний систематизований матеріал для написання мовознавчих праць, а тому її фондами користуються науковці, викладачі вузів, аспіранти й докторанти, на екскурсію в картотеку приходять студенти та учні шкіл.

Час виписування і друкування карток відходить у минуле. Будуть нові картки, іншого виготовлення, іншого наповнення, із своїми особливостями – картки третього тисячоліття. Але створена лексична картотека – українська мова на картках – воістину не має ціни. Жоден із виданих на її базі словників і всі разом не відображають і не можуть умістити того, що зібрано в ній. Реєстрові слова карток не тільки фіксують лексичний склад мови, вони подані в контекстах, які були колись думками конкретних людей-авторів, покладеними ними на папір. У картках – різноманітна інформація про світ, українців, усе життя України упродовж останніх століть. Картотека дає відомості про семантику слів, їх парадигми, орфографію, сполучуваність, частотність уживання в мові. Лексична картотека дала життя не тільки тлумачному «Словникові української мови», вона – як мати усіх словників.

Теплих спогадів заслуговують люди, які працювали в картотеці, – і її керівники, й рядові виконавці щоденної роботи протягом років, а то й десятиліть. Картотеці щастило на хороших працівників, порядних, сумлінних людей, які збирали цей інтелектуальний скарб нації. Про них треба говорити окремо. Вони заслуговують на добре слово, світлу пам'ять і нашу шану. Вони робили велику справу.

Слово «картотека» міцно увійшло в мову, хоч треба б «картотека», оскільки в ній не карти, а картки, або «словотека» (порівняйте: дискотека, бібліотека). Нинішня картотека – це велике зібрання слів, словозбірня (як «книгозбірня» – про бібліотеку). Національна словозбірня, адже зібрано в ній слова української нації. Ця рукотворна скарбниця має назавжди залишитися як музей українського слова.

Література

1. Ващенко В. Українська лексикологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1979.
2. Лексикологія та лексикографія. – К.: Наук. думка, 1969.
3. Лисиченко Л. Лексикологія сучасної української мови. – Х.: Вища школа, 1977.
4. Москаленко А. Нарис історії української лексикографії. – К.: Рад. школа, 1961.
5. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія. – К.: Наук. думка, 1978.
6. Рильський М. Ясна зброя. Статті. – К., 1971.
7. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – Т.1.
8. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – Т.4.
9. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1976. – Т.7.
10. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – Т.11.

Валентина Балог, к. ф. н.

Інститут української мови НАН України
УДК 161.2.81'374.72'22

ПАРАМЕТРИЧНА СИСТЕМА ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В КОМП'ЮТЕРНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

У сучасному словникарстві мають місце два діаметрально протилежні напрямки лексикографічної роботи: з одного боку – укладання словників, які описують окремі аспекти або фрагменти словникового складу мови, з іншого – створення великих поліфункціональних словників. Останній напрямок виразно тяжіє до прагнення лексикографів створити універсальний словник, здатний задовольнити будь-який запит щодо характеристики слова, а також розвиває ідею створення антропоцентричного словника, такого, який би виявив себе на перехресті чотирьох взаємопов'язаних координат: лінгвістичної, психологічної, соціологічної та семіотичної [1, с. 4], для якого характерним є нове розуміння лінгвістичної основи словників.

У рамках традиційної лексикографії принципи побудови такого словника значно ширші. Початковим етапом його створення є аналіз сукупності текстів, за якими криється не тільки певна мовна система, а перш за все особистість-носій. Антропоцентричний словник – це поєднання тлумачного, енциклопедичного та ідеологічного типів словників, який ставить перед укладачами завдання: подати не тільки мовні норми, а й норми мовної свідомості.

Сьогодні, у період бурхливого розвитку комп'ютерної техніки, інформаційних технологій, всебічної та масштабної комп'ютеризації всіх сфер суспільної діяльності в цілому й застосування її в науковій роботі зокрема, лексикографія як ніколи наблизилася до реального втілення ідеї створення великого поліфункціонального словника